

بازتاب فرهنگ در معماری سکونتگاه‌های ایلات، نمونه مورد بررسی: عشایر ترکمن

ثمین ترکمن*: کارشناسی ارشد مهندسی معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد قزوین، ایران

Samir.Torkaman@gmail.com

حسین سلطانزاده: دکتری معماری، دانشیار و عضو هیات علمی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز، ایران

hos.soltanzadeh@iauctb.ac.ir

چکیده

در پهنه وسیع ایران زمین اقوام گوناگونی با فرهنگ‌ها، باورها و اعتقادات مختلف ساکن هستند. مطالعه و بررسی فرهنگ اقوام مختلف و حفظ میراث فرهنگی و تمدن یک قوم در هر کشوری از اهمیت به‌سزایی برخوردار است. در میان اقوام مختلف ایرانی ترکمن‌ها یکی از بزرگ‌ترین و قدیمی‌ترین قوم‌های ایرانی هستند، که عمدتاً در کناره‌های شرقی دریای خزر شامل بخش‌های شمالی و شرقی استان گلستان و در بخش‌هایی از خراسان موسوم به ترکمن صحرا سکونت دارند. پژوهش حاضر تلاشی است در جهت شناخت بازتاب مولفه‌های فرهنگی در سکونتگاه‌های قوم ترکمن که با تمرکز بر واحدهای سکونتی، مصالح، نمادها و نشانه‌های به کار گرفته شده در آن، محل استقرار زنان و مردان، دست بافت‌ها و فعالیت آن‌ها شکل گرفته است. مهم‌ترین سکونتگاه ترکمن‌ها، آلاچیق ایشان شمرده می‌شد که شباهت بسیاری به یک مسکن دائمی دارد. ساخت آلاچیق‌ها مراسم همراه آنها، تزیینات داخلی آلاچیق‌ها، نوع زندگی ترکمن‌ها را نشان می‌دهد. بر این اساس پژوهش زیر از طریق روش کیفی و با استناد به مطالعات کتابخانه‌ای صورت گرفته است تا مولفه‌های فرهنگی قوم ترکمن را بر اساس نمادها و نشانه‌های به کار گرفته شده در معماری سکونتگاه‌های این قوم را شناسایی کرده باشد. بررسی‌های انجام شده نشان می‌دهد که نحوه ساخت، تفکیک فضایی، چیدمان و تزیینات فضای داخلی آلاچیق ترکمن‌ها ریشه در نمادها و نشانه‌های فرهنگی این قوم دارد.

کلمات کلیدی: مولفه‌های فرهنگی، معماری، سکونتگاه، عشایر ترکمن، آلاچیق.

۱. مقدمه

ایران کشوری پهناور، با بسیاری از هویت‌های اقوام مختلف، که آن‌ها را در گستره خود جای داده است. ترکمن‌ها نیز یکی از این اقوام هستند که در ایران کوچ‌نشین بوده و به صورت قبیله‌ای زندگی می‌کنند. مقولات فرهنگ و هویت فرهنگی از مهم‌ترین مباحث دنیای امروز در بیشتر حوزه‌های دانش بشری هستند. اهمیت این پدیده در جغرافیای کشورهای مختلف به میزان متفاوتی در حال گسترش و پردازش است. ایران کشوری عظیم است که بسیاری از هویت‌های اقوام مختلف را در گستره خود جای داده و با وجود تنوع و کثرت فراوان، تمامی آنها با هدف بروز هویت ایرانی - اسلامی رشد یافته و در واقع گونه‌ای از وحدت را به نمایش گذاشته است (نوروزی قره قشلاق، ۱۳۹۴). هویت و فرهنگ ایرانی توسط اقوام مختلف ساکن در این مرز و بوم شکل گرفته است. یکی از این اقوام، ایرانیان ترکمن بودند که همانند سایر اقوام ایرانی با فرهنگ و هویت فرهنگی غنی خویش بخشی از هویت این سرزمین را شکل دادند. گسترش و حفاظت از فرهنگ‌های این سرزمین بدون شک پیام‌های مثبتی را در زمینه‌های ملی و قومی به همراه خواهد داشت. زیرا یکی از راه‌های شناخت اقوام شناخت بعد هنری و فرهنگی آن‌ها است. همچنین باید عنوان کرد که بخشی از هویت فرهنگی قوم ترکمن را مولفه‌هایی همچون معماری، موسیقی، ادبیات، آداب و رسوم و هنرهای دستی تشکیل می‌دهد که هر یک می‌تواند به نحوی بازگوکننده اعتقادات و خصلت‌ها و درونیات این قوم در رابطه با فرهنگ و بازنتاب آن در زندگی روزمره آن‌ها باشد.

مسکن به عنوان مهمترین نیاز بشر از بدو خلقت تا کنون مطرح بوده است. انسانهای اولیه بر حسب غریزه خود غارها را به عنوان مسکن و جان پناه در مقابل تغییرات جوی و فصلی از قبیل سرما، گرما، بارش باران و برف و وزش بادهای شدید و در امان ماندن از حملات حیوانات درنده انتخاب نمودند (پایدار و توماچ‌نیا، ۱۳۸۵). مسکن سنتی ترکمن‌ها آلاچیق یا اوی نام دارد. آلاچیق برای ترکمن‌ها، فضایی است که در آن اکثر فعالیت‌های زن شکل می‌گیرد و محل استراحت و غذا خوردن مرد است و جایی است که در آن هنر دست زن ترکمن شکوفا می‌شود. جایی است که تمامی نمادها و نشانه‌های پرارزش او بر کف و سقف و در و دیوار نقش بسته است و محلی برای تحقق آمال و آرزوهای زن ترکمن می‌باشد (شمالی، ۱۳۹۵). پژوهش حاضر در تلاش است تا به باز تعریف و توصیف عوامل فرهنگی بپردازد که در شکل‌گیری محل سکونت ترکمن‌ها نقش اساسی ایفا می‌کنند. بر این اساس، این مقاله با بهره‌گیری از مطالعات کتابخانه‌ای، به بررسی و توصیف عوامل و مولفه‌های فرهنگی تاثیرگذار بر سکونتگاه‌های قوم ترکمن به نام آلاچیق یا اوی می‌پردازد.

۲. پیشینه تحقیق

در نتایج مقاله‌ای تحت عنوان نقش دلالت‌های فرهنگی اجتماعی بر شکل خیمه (مطالعه موردی: سیاچادر بختیاری و آغج اوی ترکمن) عنوان می‌گردد که نه تنها دلالت‌های فرهنگی و آرمانی بر تکوین شکل این نوع سازه‌ها، با وجود علل محسوس طبیعی نقش محوری داشته بلکه فراتر از آن علل طبیعی، در بستر هر فرهنگی در مفهوم چرخه فرهنگ - طبیعت به ماهیت فرهنگی برمی‌گردد، بنابراین هیچ علت طبیعی بر شکل خانه در ماهیت خود، طبیعی صرف نبوده بلکه در این چرخه معنا و هیئت فرهنگی اجتماعی به خود می‌گیرد (پیرخضری و فلاحت، ۱۳۹۵).

همچنین در مقاله تحلیلی بر زندگی ترکمن از اوی تا خانه (با بررسی خانه‌های شهر گمیشان) با بررسی‌های صورت گرفته توسط نویسنده که به وسیله مطالعات وسیعی در خصوص آداب و رسوم و شیوه‌ی زندگی ترکمن از طریق مطالعه ادبیات و مصاحبه با افرادی از قوم ترکمن در شهر گمیشان و بازدید از خانه‌های موجود در این شهر انجام گرفت، این نتایج حاصل شد که معماری مناسب برای زندگی گروهی، تفکیک فضایی، چیدمان و تزئینات فضای داخلی آلاچیق به معماری داخلی خانه ترکمن منتقل شده است (شمالی، ۱۳۹۵).

در پژوهش دیگری با عنوان آلاچیق ترکمن، نویسندگان به بیان این مطلب می‌پردازند که در این جستار با معرفی اوی ترکمن و اجزای تشکیل دهنده آن به همراه وسایل مورد استفاده درون اوی به این امر اشاره شد که ترکمن‌های کوچ‌نشین در طی سال‌ها زندگی در صحرا و شرایط مختلف آب و هوایی در ساخت منزلگاه خویش به طریقی دست یافته‌اند که می‌توان اذعان کرد یکی از کامل‌ترین نوع منازل سیار بوده است. و همچنین اکثر صنایع دستی موجود ترکمن‌ها نیز به نوعی با اوی در ارتباط بوده است از جمله قالببافی و نمدمالی (پایدار و توماچ‌نیا، ۱۳۸۵).

۳. روش تحقیق

روش تحقیق مورد استفاده در این پژوهش، روش توصیفی تحلیلی است. این روش موقعیت یک پدیده را در یک زمان توصیف می‌کند. همچنین این روش هیچگونه فرضیه‌ای را پیشنهاد نمی‌کند روابط متغیرها را مورد مطالعه قرار نمی‌دهد و برای اقدامات بعدی توصیه‌ای نمی‌کند بلکه صرفاً موقعیت موجود را توصیف می‌کنند. منابع گردآوری اطلاعات، منابع اسنادی شامل کتب و مقالات پژوهشی و تخصصی است. در این نوشتار ابتدا به بررسی فرهنگ قوم ترکمن پرداخته و در ادامه بازنتاب این فرهنگ را در سکونتگاه سنتی آنان یعنی اوی بررسی می‌نماییم.

۴. ادبیات تحقیق

۴-۱. تاریخچه اقوام ترکمن

ترکمن‌های ایران در بخش وسیعی از شمال و شمال شرقی ایران سکونت دارند و زیستگاه‌های اصلی آنان عمدتاً در بخش‌های شمالی و مرزی استان‌های گلستان، خراسان شمالی و خراسان رضوی واقع شده است. به زیستگاه ترکمن‌های ایران که بخشی از شمال ایران را شامل می‌شود، دشت ترکمن یا ترکمن صحرا می‌گویند. این محدوده از قسمت شرقی دریای خزر در غرب استان گلستان آغاز می‌شود و تا محدوده جغرافیایی استان خراسان شمالی در سمت شرقی استان گلستان، ادامه می‌یابد (جرجانی، ۱۳۹۴). از لحاظ استانی، سکونت‌گاه‌های آن‌ها در استان‌های گلستان، خراسان شمالی و خراسان رضوی (تربت جام) پراکنده است. جمعیت ترکمن‌های ایران به حدود دو میلیون نفر می‌رسد. بیشترین تمرکز جمعیتی این قوم در استان گلستان است. از شهرهای مهم ترکمن‌ها در این استان می‌توان به گنبد قابوس، بندر ترکمن، آق قلا، گمیشان، اینچه برون، بندرگز، کلاله و مراوه تپه اشاره کرد (حسنی به نقل از نوروزی قره قشلاق، ۱۳۹۴).

به طور کلی می‌توان گفت: جوامع ابتدایی اقوام ترکمن جوامع شبنانی بوده و این مردمان زندگی شبنانی (کوچ‌نشینی و بیابانگردی) داشته‌اند. این اقوام کوچ‌نشین به علت مجاورت با فرهنگ‌های غنی همسایگان متمدن خویش بسیاری از نمادها را از ایشان به عاریت گرفته‌اند. این اقوام بسیاری از نمادها و نقش‌ها را روی بافته‌ها و فرش‌های خود می‌بافند، چرا که آنان به دلیل زندگی کوچ‌نشینی هیچ‌گاه نمی‌توانستند دست به خلق هنرهای ماندگاری چون معماری و مجسمه‌سازی بزنند. همین تحرک جوامع شبنانی و سکون جوامع روستایی است که باعث پیدایش گونه‌های متفاوتی از نمادها و نشانه‌ها می‌شود (کبیری و امیر حاجلو، ۱۳۹۳). در مورد زبان و

گویش ترکمن‌ها باید گفت با ژرف‌نگری به ویژگی‌های زبانی این خلق چنین استنباط می‌شود که زبان ترکمنی از نگاه ریشه خود به خانواده زبان‌های ترکی می‌پیوندد. زبان ترکمنی زبانی است که ملیت ترکمن بطور عمده در نقاط شمال و شمال غرب کشور ما بدان تکلم می‌کنند، و نیز ترکمنی زبان اساسی و رسمی در جمهوری ترکمنستان می‌باشد. همینطور ترکمن‌های ایران، ترکیه، عراق، سوریه و چین به این زبان با لهجه‌های متفاوت حرف می‌زنند. زبان ترکمنی از شاخه‌های اصلی زبان ترکی است و به نظر می‌رسد با زبان اوغوزی هم‌ریشه باشد. هرچند که طی قرن‌ها تغییراتی در آن حاصل گشته و با زبان فارسی و عربی عجین شده است، امری که عمدتاً محصول آموزش دینی به زبان فارسی و عربی بوده است (جرجانی، ۱۳۹۴، ۶۵).

خانواده ترکمن که بنیادش بر پدر تباری استوار است و کوچک‌ترین واحد اجتماعی اقتصادی ترکمن است. این واحد به صورت خانواده‌ای گسترده به سرپرستی پدر مقتدر و مستبد بوده که امروزه رفته رفته جای خود را به خانواده هسته ای داده است. علیرغم نقش حساس زن در اقتصاد خانواده تمام تصمیمات در خانواده توسط مردان اتخاذ می‌شود و زنان حق شرکت در کارها و جماعات مردانه را ندارند. بنابر سنت، فعالیت مردان و زنان مرزبندی دقیق دارد و تقسیم کار طبیعی بر حسب جنس و سن معمول است. مردان به کارهایی از قبیل دامداری، زراعت، (شخم زدن و برداشت محصول) لایروبی و ارتباط با بازار و پیشه‌های مختلف می‌پردازند و زنان وچین کردن، شیردوشی و تهیه فراورده‌های لبنی را انجام می‌دهند. جمع‌آوری و خشک کردن میوه‌ها، تمیز و شانه کردن پشم، خوراک دادن به دام‌ها و طیور و بافتن قالی، گلیم، جوال، خورجین و پارچه با زنان است (محمودی نژاد، ۱۳۸۸، ۴۱). ترکمن‌ها قبل از اسلام مانند سایر اقوام آسیای مرکزی، ماوراءالنهر، ترکستان و شمال شرقی ایران زمین تحت تأثیر اندیشه‌های مختلف مذهبی بوده‌اند (مانند بودایی، مانوی، شمنی، طبیعت پرستی) و باورهای خاصی داشته‌اند. اعتقاد به تقدس آب، تقدس ارواح نیاکان، نیروهای نامرئی و نمونه‌های دیگر از جمله‌های این عقیده‌ها است (رستمی و میر، ۱۳۹۴).

۲-۴. معماری؛ یکی از مولفه‌های هویت فرهنگی

سکونتگاه، معماری با هر تعبیر دیگری در خصوص تلاش بشر برای ایجاد سرپناه و محل زندگی، در طول تاریخ از عوامل بسیار مهم زندگی انسان‌ها قلمداد می‌شده است. معماری در تعاملی معنادار با فرهنگ و ارزش‌های فرهنگی یک جامعه است. معماری به عنوان یک پدیده اجتماعی از فرهنگ نشئت می‌گیرد و بر آن تأثیر می‌گذارد و آینه‌ای از اندیشه‌های انسان در رابطه با فضا، زیبایی‌شناسی و فرهنگ است. بنابراین معماری را می‌توان مدلی از تاریخ و گذشته هر قوم دانست که نمایانگر وجوه فرهنگی، اقلیم و ساخت اجتماعی یک قوم با نژاد خاص است. معماری اقوام مختلف ایرانی را که هر یک از جایگاه متمایزی برخوردارند، می‌توان به معماری بومی تعبیر کرد؛ معماری بومی صورت ویژه‌ای از تصویر جهان و به تعبیری، بیانگر مفهوم نزدیکی به مکان است و به نوعی ما را هر چه بیشتر به یکی از مؤلفه‌ها و مشخصه‌های هویت‌بخش و معنابخش انسان نزدیک می‌کند (قره قشلاق، ۱۳۹۴، ۳۵).

«اوی» از دیرباز مسکن ترکمن‌ها بوده است زیرا علاوه بر این که به بهترین وجه پاسخگوی نیازهای زندگی کوچ نشینی آن‌هاست در اندک مدتی نیز برپا و برچیده می‌گردد. «اوی» در حقیقت کوچک‌ترین واحد اجتماعی ترکمن‌ها بوده است، یعنی یک خانواده ترکمن را در خود جای می‌دهد است. هر «اوی» معمولاً در کنار چند «اوی» دیگر که متعلق به خویشاوندان آن‌هاست، برپا می‌شود و مجموعه این اوی‌ها کوچک‌ترین واحد اجتماعی - اقتصادی ترکمن‌ها به نام «اوبه» را به وجود می‌آورد که با ریشه‌های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی به هم مربوطند. در روستاهای ترکمن نشین خانواده‌های هر تیره در کنار هم و با کمی فاصله از آل‌چیق‌های تیره‌های دیگر زندگی می‌کنند و با نگاهی گذرا به سیمای آبادی‌ها، می‌توان واحدهای اجتماعی، اقتصادی را از یکدیگر تشخیص داد. شکل روستاهای ترکمن به واسطه نظام چادرنشینی بسیار پراکنده است. مسکن ترکمن‌ها با نوع معیشت آن‌ها ارتباط مستقیم دارد و نظام تولیدی آن‌ها بر شکل و عملکرد واحدهای مسکونی‌شان تأثیر گذاشته است (محمودی نژاد، ۱۳۸۸، ۵۴). آل‌چیق به طور کلی شامل دو بخش سقف و دیواره بود. سقف گنبدی که نمادی از آسمان بود و دیواره اسکلت مشبک که نماد چهار فصل سال بود. در کل هیبت آل‌چیق با تمام اجزایش تأکیدی بر جریان داشتن زندگی است که هر روز آن با دیگری فرق می‌کند. گذر زمان در کالبد آل‌چیق تغییر ایجاد می‌کرد که هر چه از عمرش می‌گذشت نمدهایش سیاه‌تر می‌شد. و روزهای مختلف سال سایه متفاوتی بر آن ایجاد می‌کردند. این به معنی خلق روح حیات در کالبد یک شی‌مرده می‌باشد. برای ترکمن‌ها مکانی که انسانی در آن حضور داشته مقدس است و تخریب آن مکان بی‌حرمتی نسبت به مقدسات تلقی می‌شود. به همین دلیل است که آل‌چیق را مانند مسکن دائم برای زندگی می‌ساختند و خراب کردن آن را جایز نمی‌دانستند. به طور کلی، کالبد آل‌چیق یادآور کالبد خانه‌های دائمی است و نه یک مسکن موقت (شمالی، ۱۳۹۵). درب این بنا به طور معمول در سمت جنوب و مخالف باد قرار می‌گیرد به هنگام تابستان دور آن را با گلیم یا نمد پوشانده و در زمستان پوشش ضخیم‌تری به نام کشمه به کار می‌رفت (عابدینی به نقل از قره قشلاق و دیگران، ۱۳۹۴).

۱-۲-۴ - چگونگی استقرار واحدها (اوی) نسبت به هم

شکل هندسی قرار گرفتن آل‌چیق‌ها، مبین روابط اجتماعی افراد ساکن در آل‌چیق‌ها است. آل‌چیق‌های هر اوبه معمولاً روی یک خط مستقیم قرار دارند. لیکن عموماً ۶ تا ۱۰ آل‌چیق در یک خط قرار می‌گیرند. به طور کلی تعداد آل‌چیق‌های استقرار یافته در محل از ۵۰ الی ۶۰ آل‌چیق تجاوز نمی‌کند. آی‌های همسایه قریب به اتفاق خویشاوند بوده و دارای مراتع مشترک هستند. دام‌های آن‌ها در یک گله چرا می‌کنند. هر چند آی، اوبه را تشکیل می‌دهند فاصله اوبه‌ها بر اساس ظرفیت مراتع تغییر می‌کند. فاصله‌ی آی‌ها نسبت به یکدیگر و محل قرار گرفتن این آل‌چیق‌ها می‌تواند مبین این باشد که وابسته به کدام طایفه هستند. این آل‌چیق‌ها به صورت مدور و به همان سبک که در میان چادرنشینان مغولستان رواج دارد با استفاده از چوب و پوشش‌هایی از نمد ساخته شده است (URL1).

۲-۲-۴ - چگونگی معماری واحدهای سکونتی

در زندگی کوچ نشینی دامداران قوم ترکمن کارها در بین زنان و مردان به تناسب توانایشان تقسیم می‌شود. مردان به محض رسیدن به منطقه مناسب برای اسکان و چرای دام‌هایشان وظیفه نگهداری از گوسفندان را به عهده می‌گیرند و زنان نیز کار آماده و برپا کردن آل‌چیق را به عهده می‌گیرند. کار برپا کردن آل‌چیق نیاز به داشتن زور و قدرت بدنی ندارد، برپا کردن آل‌چیق کاری گروهی است. لازم است افرادی که او را برپا می‌کنند با هم هماهنگی و همکاری ساده‌ای داشته باشند. برای برپا کردن اوی اولین نکته‌ای که باید دقت شود زمینی است که او در آن برپا می‌شود، ارتفاع زمین را در قسمت‌هایی که سطح آن صاف است با درست کردن کاه گل به ضخامت حدود ۱۰ سانتیمتر از سطح معمولی زمین مرتفع تر می‌کنند تا در مواقع بارش باران ارتفاع مناسبی را داشته باشد و آب باران درون آل‌چیق نفوذ نکند. این کار از لانه سازی و ورود حشرات همچون مورچه و ورود موش به درون آل‌چیق جلوگیری می‌کند. در مناطق تپه‌ای نیز موارد مشابهی همچون در نظر گرفتن مسیر آبراه‌هایی که از بالای تپه‌ها جاری می‌شود باید مد نظر قرار می‌گرفت. نکته دیگری که قبل از برپا کردن آل‌چیق باید به آن دقت شود جهت دقیق برپا کردن

الاجیق است. در آلاچیق باید درست به سمت جنوب باشد تا از تور آفتاب هم برای گرما و هم برای فهمیدن زمان استفاده شود و از بادهای شمالی، شرقی و غربی در امان بماند. سپس قبل از نمدپوشی، جوانان به داخل آلاچیق رفته و رقص خنجر می‌پرداختند که در گذشته نمادی از پیروزی و غلبه بر حیوانات درنده در طبیعت بوده است و امروزه در مراسم مختلف در بیرون یا درون آلاچیق برپا می‌گردد (پایدار و توماج نیا، ۱۳۸۵).

۳-۴- اجزای آلاچیق ترکمنی (اوی)

به دو دسته کلی تقسیم می‌شود: اسکلت آلاچیق و پوشش آلاچیق

اسکلت هر آلاچیق ترکمن از چهار قسمت تشکیل می‌گردد:

۱- حلقه سقف (توینوک): فرمی معقر و قطری معادل ۲ متر دارد.

۲- شبکه ای دوار از چوب با ارتفاع ۱/۵ متر است که دایره‌ای به قطر حدوداً ۵/۵ متر را محصور می‌نماید.

۳- تعدادی تیرهای چوبی کمانی به طول ۲/۵ متر که یک سر آن به تقاطع انتهای چوب‌های تارم متصل است و سر دیگر آن به حلقه سقف متصل است.

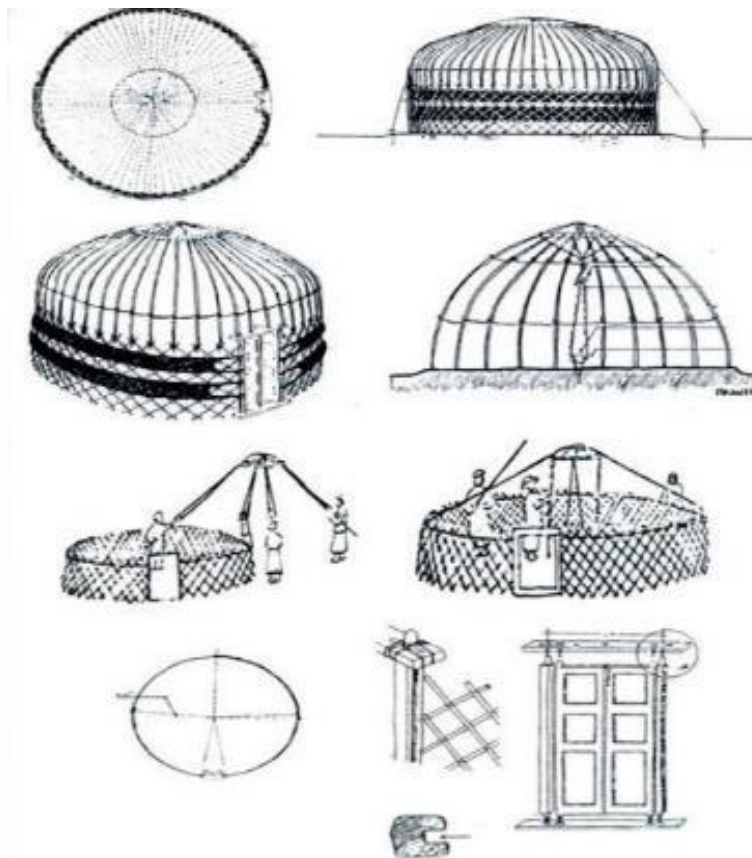
۴- چهار چوب در که در یک طرف شبکه تارم قرار می‌گیرد.

پوشش این پوشش به طور عمده از سه قسمت تشکیل شده است:

۱- دورلق: چهارده نمد مستطیل شکل که عرض هر یک به اندازه عرض تارم باز شده است،

۲- اوزوک: سه قطعه نمد دوزنقه‌ای شکل که ضلع بالا و پایین آن قوسی است و روی اسکلت گنبدی شکل چادر سوار می‌شود،

۳- سربک: نمد دایره شکل که روی توی نوک سوار شده و شعاع آن در حدود ۲۰ سانتی‌متر از توی نوک بیشتر است (URL2).

تصویر شماره ۱- نقشه و مراحل برپا کردن آلاچیق (URL3)

۴-۴- فضای داخلی آلاچیق ترکمنی (اوی)

وقتی وارد «اوی» می‌شویم همه چیز ترکمن از وسایل بافتنی گرفته تا محصولات غذایی و غیره پیدا است. کف اوی را با نمد و قالیچه می‌پوشانند. در زمستان برای پوشاندن کف «اوی» از نمد مخصوصی به نام لاکچ اجاق باشی استفاده می‌کنند که به شکل مستطیل است و محل برافروختن آتش که در قسمت جنوبی اوی قرار دارد باز است. معمولاً در یک قسمت اوی یک یا چند نمد و قالیچه لوله کرده می‌بینیم تا در موقع ورود مهمان زیر پایش بیندازند. قطعه چوبی را به طول تقریبی یک متر، که آن را «سیریق» می‌نامند، با طناب در مقابل در ورودی اویه بین دو دوق می‌آویزند و لباس‌های خود را روی آن می‌اندازند یعنی در واقع این قطعه چوب به منزله جالباسی است و گاهی نیز دو طناب را به فاصله یک متر از همدیگر به دور «اوق» وصل می‌کنند و روی آن گوشت تازه نمک زده آویزان می‌کنند تا خشک شود. معمولاً در سمت راست «اوی» میز قفسه داری دیده می‌شود که آن را «بئورتلر» می‌نامند. در قفسه‌های «بئورتلر» که در قسمت پایین آن واقع شده است، قوری، استکان و نعلبکی و بقیه ظروف شکستنی را می‌گذارند و در روی آن انواع و اقسام بافته‌ها از قبیل قالیچه، پلاس و لحاف و تشک و نمد را با سلیقه خاصی می‌چینند.

معمولاً در سمت چپ داوی بشکه آب را که آن را «چلک» می‌نامند، می‌گذارند و سایر وسایل زیست را بر سر تقاطع چوب‌های «تارم» اویزان می‌کنند. دار خوابیده قالی بافی نیز معمولاً در سمت راست در ورودی قرار دارد. لوازم زیر در اکثر اوی‌ها به چشم می‌خورد (محمودی نژاد، ۱۳۸۸: ۶۱-۶۲).

تصویر شماره ۴- نمونه ای از توبره (URL4)

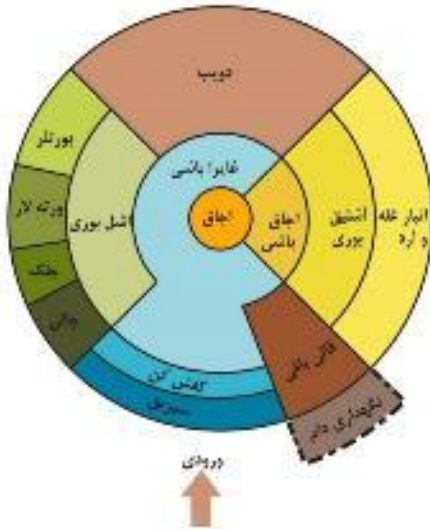
تصویر شماره ۳- گلیم ترکمن (URL4)

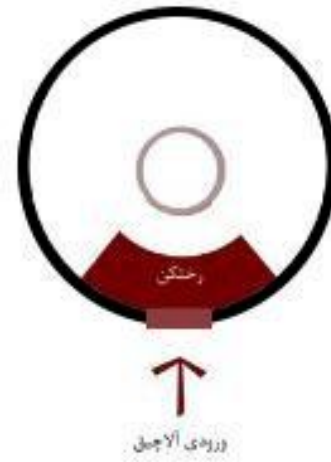
تصویر شماره ۲- نمد ترکمن (URL4)

۴-۴- چگونگی سازماندهی فضایی آلاچیق ترکمنی (اوی)

در داخل فضای دایره‌ای داخل آلاچیق، جای بالا و پایینی وجود ندارد و همه اعضای خانواده در یک مرتبه جای می‌گیرند. این دایره بزرگ بدون داشتن بخش‌های جدا شده و مجزا، مانند ساختمان چند اتاقه دارای قسمت‌های مختلفی است. مثلاً قسمت جلو (نزدیک به در ورودی) محل درآوردن کفش است، مرکز دایره محل قرار گرفتن اجاق و آتش است، سمت چپ جای نشست زن است و سمت راست، محل نشست و برخاست مرد خانواده. بخش انتهایی چادر - که اصطلاحاً به آن «دویب» می‌گویند - محل خواب اعضای خانواده به شمار می‌رود. در سمت راست، جوال‌های گندم، برنج و... قرار دارد و در سمت چپ، صندوق و لحاف و تشک، آسیاب دستی، مشک و آن‌چه که مربوط به کار زن‌ها می‌شود. کسی که وارد آلاچیق می‌شود، اگر رویش را به سمت چپ برگرداند، نشانه بی‌ادبی است و باید به سمت راست متمایل بشود. وقتی پسر ارشد خانواده ازدواج می‌کند، پدر آلاچیقی نو در سمت راست آلاچیق خودش بر پا می‌کند و آلاچیق پسر بعدی در سمت چپ آلاچیق‌اش خواهد بود و به همین ترتیب، چینش آلاچیق‌های پسران خانواده به گونه‌ای است که آلاچیق پدر در وسط آنها قرار می‌گیرد (URL5).

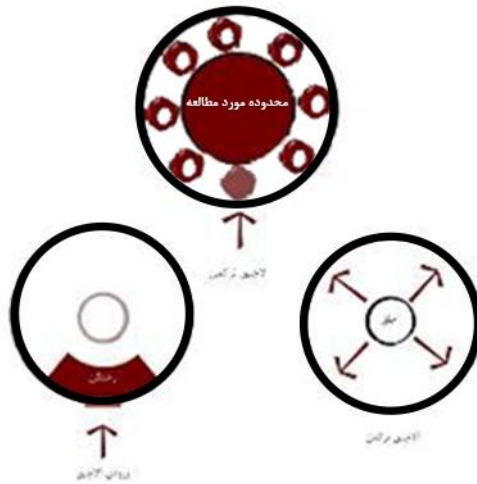

تصویر شماره ۶- تقسیم بندی فضای داخلی آلاچیق (شمالی، ۱۳۹۵)

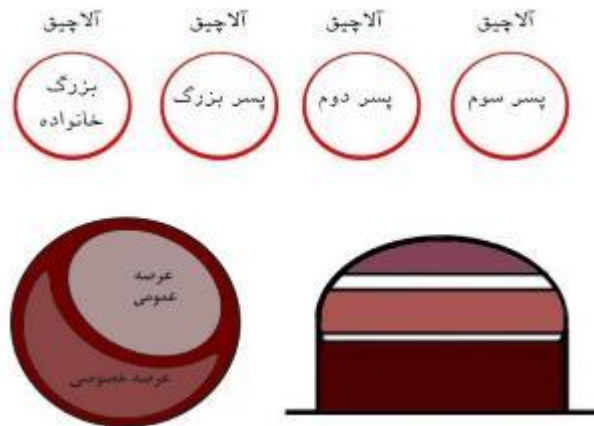
تصویر شماره ۵- فضای رختکن در آلاچیق ترکمن (شمالی، ۱۳۹۵)

در گذشته در ساخت آلاچیق مصالح غالب نمد و چوب بوده است. به دلایلی چون عوامل فرهنگی و اقلیمی، تکنولوژی معماری و وجود چوب نراد روسی در منطقه مربوط است. همان‌طور که گفته شد برای ورود به آلاچیق باید از در چوبی که منطبق بر جهت جنوب جغرافیایی است عبور کرد. این در تفاوتی با درهای خانه‌های معمولی ندارد. روی در، در داخل یا خارج آن دور دری ای از جنس جاجیم آویخته می‌شد. دور دری پشمی طرحدار برای تزئین ورودی بود که نقوش روی آن معمولاً دارای نقش نمادها و طلسم‌های دفع بلاها و چشم زخم می‌باشد و دور تا دور بدنه آلاچیق نیز با بافته نواری دیگری با همان طرح‌ها تزئین می‌شود. گاهی گوشه‌ای از سمت راست را به فضای نگهداری بره‌ها و بزغاله‌ها اختصاص می‌دادند و آن را با حصیری از بقیه قسمت‌ها جدا می‌کردند. بعد از ورود به داخل فضا درست جلوی در ورودی محل کندن کفش‌ها بود. در بالای در ورودی قطعه چوبی را بین دو دهانه تاریم قرار می‌دادند که جالباسی یا سیریق نام داشت که ترکمن بعد از ورود به آلاچیق لباس‌های خود را بر روی آن قرار می‌داد. در گوشه سمت راست ورودی دار قالی خوابیده (این نوع دار قالی مختص ترکمن‌هاست) بر روی زمین قرار داشت. علت قرارگیری دار قالی در این بخش تسلط زن ترکمن همزمان به فضای داخل و خارج آلاچیق و همین‌طور قرارگیری در جهت پشت به ستاره ی بدیمن می‌باشد (طبق یک سنت ترکمنی بافنده باید پشت به ستاره بدیمن قالی را بیاورد تا نخ‌های آن پاره نشود). سمت چپ ورودی انبار (محل ذخیره آذوقه) و در سمت راست، چالی (جایی برای تهیه شیر و پنیر و کره) و چلک (بشکه ذخیره آب) و ورته لار (کمد ظروف) و بورتلر (گنجه‌هایی برای قراردادن ظروف و رختخواب و لباس) در کنار دیواره آلاچیق قرار داشتند. وسایل زندگی دورتادور و در کنار دیواره‌ها قرار می‌گرفتند و فضای نشست و فعالیت ساکنان در مرکز فضا بود که در خانه ترکمن نیز همین الگو بکار رفته است. اجاق در آلاچیق ترکمن در مرکز فضا بود و بقیه فعالیت‌ها حول آن شکل می‌گرفتند. در آشپزخانه امروزی ترکمن نیز قرارگیری اجاق در مرکز فضا می‌تواند برگرفته از سبک زندگی گذشته آن‌ها باشد (شمالی، ۱۳۹۵، ۹-۷).

تصویر شماره ۷- تقسیم بندی فضای داخلی آلاچیق (شمالی، ۱۳۹۵)

برای یک ترکمنی که در طی قرون در صحرا زندگی می‌کرد، آسمان مظهر تجلی آمال‌هایش بوده است. او می‌خواست آسمان را به درون خانه‌اش بیاورد. همین باعث شده تا آلاچیق فرم گنبدی به خود بگیرد. سقف آلاچیق به سوی آسمان نظر دارد و آسمان را قاب کرده است. ساختارش به گونه‌ای است که روزه‌های نور از لایه لایه لایه‌های تارم و نمد نقطه‌های نوری همانند آسمان خلق کرده است و درونش به شدت با بیرون گره خورده است، هرچند خود را جدا کرده است. دیواره‌های درونی آلاچیق را با گلان (قالی) ۴۰ تا ۲۰ متر با پهنای ۱۵ تا ۱۰ های سانتیمتر که برای آرایش جدار درونی آلاچیق استفاده می‌شدند) و انواع دیگر بافته‌ها به صورت افقی در ارتفاع به سه قسمت تقسیم کرده است. همچنین آلاچیق برای ترکمن‌ها محل تجلی زمان است. زندگی کوچ نشینی باعث شده که عامل زمان در زندگی ترکمن‌ها بسیار اهمیت یابد. آلاچیق را به گونه‌ای می‌ساختند که مانند یک تقویم عمل کند و بیانگر زمان باشد. در آلاچیق عرصه خصوصی یا زنانه (آشل بوری) محل پخت خوراک بود. ظروف و وسایل آشپزخانه همچنین رختخواب و وسایل قابلبافی در این عرصه قرار می‌گرفت. بخش مردانه (آشلیق بوری) که در آن انبار غله و آرد هم بود، محل نشیمن مردان بوده و مهمانان نیز در همین بخش پذیرایی می‌شدند. در گذشته آلاچیق‌های یک خانواده بزرگ در امتداد یک خط مستقیم بود که آلاچیق ریش سفید یا پدر خانواده در ابتدای آن‌ها و بعد آلاچیق پسر بزرگ تر قرار می‌گرفت. ارتباط فAMILI بی‌سار محکمی میان خانواده‌های ترکمن وجود داشت که باعث شده خانه‌هایشان را در کنار هم بسازند (شمالی، ۱۳۹۵، ۹-۷).

تصویر شماره ۸- فرم تزئینات داخلی و تقسیم بندی عرصه‌ها و نحوه قرار گیری آلاچیق (شمالی، ۱۳۹۵)

۴-۵- نماد پردازی در آلاچیق ترکمن:

چه در گذشته و چه در دوره کنونی، محل سکونت در بین ترکمن‌ها از تقدس برخوردار است و آن‌را در جایگاه اولیاء (مکان باکرامت) محسوب می‌کنند، به طوری که زن نازا و یا زنی را که نوزادش مرده به دنیا می‌آید، سه بار دور خانه می‌گردانند. نمادگرایی در هنر معماری و مصنوعات بشر همواره مورد توجه محققین بوده است. خانه به عنوان یکی از مصنوعات بشر می‌تواند دارای نماد باشد. در همین راستا، با توجه به قداستی که مسکن در بین این قوم دارد، این شکل ظاهری آلاچیق نمی‌تواند تصادفی باشد (URL5).

آلاچیق ترکمن شکلی کروی و نیم دایره دارد و تخم مرغی را می‌ماند که نصف شده است. سقف گنبدی آن‌را می‌توان نمادی از کیهان و گنبد آسمان دانست، چرا که در هنر معماری اسلامی، گنبد نماد آسمان است و گنبد کروی نمادی از اتحاد بین آسمان و زمین محسوب می‌شود (تشکری، ۱۳۹۰، ۳۷). همچنین در هنر جهان باستان، دایره یک سمبل دینی است و نقش مهمی داشته است. دایره و مرکز، از جمله رمزهای اصلی محسوب می‌شوند. در غالب تمدن‌ها، ابدیت به شکل دایره و چرخ تصویر می‌شود. شکل مدور، نمودار یکی از مهم‌ترین جهات زندگی یعنی وحدت و کلیت و شکفتگی و کمال است. انسان غالباً در درون دایره‌ای که نشانگر تناسبات پیکر است، تصویر شده است. در بسیاری از سنن، به این شکل بسته که انسان را در بر گرفته و محافظت می‌کند، کار ویژه‌ای جادویی منسوب شده است (دوبوکور،

۱۳۷۶، ۷۷). در هنر هند نیز، دایره نماد زمان و نماد حرکت پیوسته و مدور آسمان است که با الوهیت مرتبط می‌باشد (هوهنه‌گر، ۱۳۷۶، ۳۱). دایره در جهان باستان (از جمله بین‌النهرین، ایران، مصر، هند و تمدن‌های بودایی مذهب) نقش مهمی را به عنوان سمبل دینی بر عهده گرفته است. حضور دایره در ابتدا در ادیان خدا - خورشید، از بین‌النهرین شروع شد ولی بعدها به عنوان نماد دینی و عقیدتی به مصر و چین و هند و ... رفت و نقش‌های متعددی به خود گرفت (موسوی‌نیا، ۱۳۸۸، ۱۰۸).

در اسطوره‌های کهن مربوط به آفرینش و نیز در ادبیات، خانه و غار به منزله نماد مادر یا زهدان نیز شناخته می‌شود. شکل سقف آلاچیق ترکمن‌ها مدور است و با چوب‌های خمیده‌ای که آن را به دیواره متصل می‌کنند، خورشیدی با پرتوهای چوبی در رأس آلاچیق، در بالای سر کسی که در آلاچیق نشسته، قابل تصور است بنا به گفته سالخوردگان این قوم، در دوره‌های طولانی، ترکمن‌ها آموخته بودند تا از آلاچیق خود برای رصد مکان ستارگان و تعیین جهت و ساعت روز استفاده کنند. چهار تکه بودن تاریخیم‌ها (چارچوب قسمت پائین آلاچیق) نشان ۴ فصل سال است و تعداد ۶۰ عدد بودن اوق‌ها و تنظیم آن‌ها به مقدار ۶ درجه نیز روزهای سال را نشان می‌دهند. در فصل بهار، خورشید درست از قسمتی که دو عدد تاریخیم به هم وصل می‌شود، طلوع می‌کند و درست در قسمت مقابل و در همان زاویه غروب می‌کند. به تدریج که به تابستان نزدیک‌تر می‌شویم، طلوع و غروب خورشید به سمت شمال ادامه می‌یابد. در مدت سه ماه، خورشید بیش‌ترین مسافت ممکن را طی می‌کند و به شمالی‌ترین نقطه که می‌تواند طلوع و غروب کند، می‌رسد. فاصله‌ای که در این مدت طی کرده، به ۵ عدد از شبکه‌های یک تاریخیم می‌رسد و این یعنی در هر ۱۸ روز یک شبکه را طی می‌کند و در این فاصله، بین اولین طلوع فروردین تا اولین طلوع تیرماه، طلوع و غروب خورشید سی درجه تغییر مسیر می‌دهد. از اول تیرماه طلوع و غروب خورشید دوباره به سمت جنوب تغییر مسیر می‌دهد. اول تیرماه طولانی‌ترین روز سال و کوتاه‌ترین شب سال را شاهد خواهیم بود. در اول مهر، طلوع و غروب خورشید به میانی‌ترین نقطه آلاچیق می‌رسد و این بار به سمت جنوب ادامه مسیر می‌دهد و این بار نیز پس از ۹۰ روز به نهایی‌ترین قسمت جنوبی - که خورشید طلوع و غروب می‌کند - می‌رسد. این بار خورشید ۳۰ درجه به سمت جنوب تغییر مسیر داده است. از آخرین روز بهار تا آخرین روز پاییز، خورشید ۶۰ درجه مسیر خود را تغییر می‌دهد. شب یلدا که آخرین و طولانی‌ترین شب سال است، آخرین شب فصل پاییز است. پس از آن طول روزها به مرور بیش‌تر و طول شب‌ها کوتاه‌تر می‌شود. در اول دی، خورشید دوباره به سمت شمال برمی‌گردد (URL5).

۴-۶- انواع آلاچیق ترکمنی (اوی)

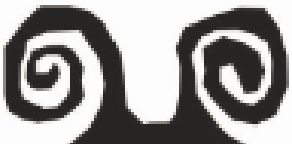
۱-۴-۶- چاتمه: عشایر ترکمن هر گاه در حین ییلاق و قشلاق برای ساعتی بخواهند در محلی استراحت نمایند و نفسی تازه کنند تارم‌ها را دو بدو مقابل هم قرار داده، و از بالا به هم گره می‌زنند در این حالت سرپناه موقتی ایجاد می‌شود که به آن چاتمه گویند.

۲-۴-۶- گوت تکمه: بعضی از ترکمن‌ها شاید برای اسکان موقت چندروزه و یا چندماهه و یا به علت فقر مالی از گوت تکمه بهره برده‌اند. این نوع مسکن تقریباً خلاصه می‌شود به اوق و توی نوک که مخصوص افراد بی‌بضاعت و فقیر است. بدین جهت آن را «غریب اوی / خانه غریبانه» و به جهت کوچک بودن «کچی جیک اوی» (خانه کوچک) نیز نامیده‌اند.

۳-۴-۶- آق اوی و قره اوی: آلاچیق در میان عشایر نه تنها محل آسایش افراد خانواده است بلکه محل نگهداری دام، انبار آذوقه، محل نگهداری مواد لبنی و غذایی، انبار گندم و جو است. همچنین محل تولید صنایع دستی از جمله نمدمالی، قالی‌بافی و ... نیز است. آق اوی یا خانه سفید، آلاچیقی است که دارای اسکلت چوبی «تاریم»، «اوق» و «توی نوک» است تهیه و ساخت این نوع مسکن مخصوص اعیان و اشراف بوده و افراد ثروتمند قادر به تهیه آن می‌باشند. این نوع آلاچیق که به علت تازه و نو بودن از نمدهای پشمی سفید برخوردار بوده و نمایی سفید و روشن داشته به آن آق اوی یعنی خانه سفید می‌گویند. اما به‌مرور زمان که داخل آن به علت روشن بودن اجاق، نمدهای پوششی سفید با دود سیاه می‌شود آن را «قره اوی» یعنی خانه سیاه گویند. اگر چه یک آلاچیق را با نمدهای نو و سفید بپوشانند آن را «آق اوی» (آلاچیق سفید) خواهند نامید نمدهای هر آلاچیق تازه‌ای، پس از چندی که آفتاب می‌بیند و یا دود می‌گیرد سیاه و چرکین می‌شود و از آن پس آن را «قره اوی» (آلاچیق سیاه) می‌نامند.

فضای داخل اوی به‌صورت دایره‌ای بزرگ است که خود در حکم ساختمانی چند اتاقه ای است که اگر چه فاقد بخش‌های جداشده و مجزا است ولی هر قسمت از آن کارکرد ویژه‌ای دارد. برپایی آلاچیق معمولاً کار زنان است اما مردان نیز به آنان کمک می‌کنند. گاهی اوقات نیز زنان همسایه به کمک یکدیگر آمده و در این امر شرکت می‌کنند. پس از مشخص کردن روزی خوش‌یمن، برای به پا کردن آلاچیق، زمین مناسبی را که کمی بلندتر است انتخاب می‌کنند. چون مقدمات کار آماده شد چند تیر هوایی شلیک می‌کنند که به مفهوم، اعلام شادی و آغاز زندگی جدید است. پس از آماده شدن زمین ابتدا چهارچوب در را نصب می‌کنند نخست قسمت‌های پایین چهارچوب در روی زمین گذاشته می‌شود. سپس کناره‌های مربوط به چهارچوب در، در جای خود قرار گرفته و قسمت بالایی آن نصب می‌شود، چهارچوب در با طناب محکم می‌بندند (URL5). در جدول زیر عکس‌های متفاوتی که از آلاچیق‌های اقوام ترکمن در منابع اینترنتی یافت شد، قرار گرفته‌اند تا بتوان تحلیلی بر روی تزئینات و نقوش به کار رفته بر روی این آلاچیق‌ها در فضای داخلی و خارجی آن‌ها انجام داد:

جدول شماره ۱ - بررسی عناصر تعدادی از آلاچیق‌های ترکمن

نقوش و رنگ عمده به کار رفته		تزئینات خارجی و داخلی	نمونه چادرهای عشایر ترکمن
		بر روی قسمت "بیل یوپ" در این آلاچیق دست بافتی را مشاهده میکنیم که از جنس نمد است و از رنگ های نارنجی و مشکی نیز در آن استفاده شده است که علاوه بر تزئین جنبه ایستایی هم دارد تا از آلاچیق در برابر بادهای شدید محافظت کند. که نقوش لوزی و مثلث را میتوان بر روی نمدهای این آلاچیق مشاهده کرد. پوشش رویین از نمد سیاه درست شده است.	تصویر شماره ۱۰ - قره اوی (URL6)
نقش	گرمج یا حصار نقشی متعلق به طایفه تکه	در قسمت "تاریم" و "بیل یوپ" و همچنین "چهارچوب" ورودی تزئیناتی از نمد را می‌توان مشاهده کرد. و پوشش "اوق" نیز به رنگ سبز قرار گرفته است. باز هم تزئینات بر روی این آلاچیق از نقوش لوزی و مثلثی شکل و همچنین نقوش قوچ بر روی ورودی بهره برده است.	تصویر شماره ۱۱ - آلاچیق ترکمنی (URL7)
رنگ	رنگ قرمز مظهر طلوع و غروب		
بدون نقش		در قسمت "تاریم" و "بیل یوپ" ورودی تزئیناتی از نمد را می‌توان مشاهده کرد. تزئینات باز هم به رنگ قرمز است. ولی نقوش خاصی بر روی نمدهای آلاچیق به چشم نمی‌خورد. پوشش نمد رویین سفید رنگ است.	تصویر شماره ۱۲ - آق اوی (URL8)
نقش	-		
رنگ	رنگ سیاه و رنگ قرمز که مظهر طلوع و غروب		
		در فضای داخلی اوی وجود پشته، گلیم، و دست‌بافته‌هایی بر روی دیواره اوی به چشم می‌خورد. که نمونه‌های از تویزه هستند که بر روی تاریمی‌های اوی آویزان شده تا وسایل مربوط به زندگی ترکمن‌ها در آن قرار گیرد.	تصویر شماره ۱۳ - فضای داخل اوی (URL9)
نقش	نقش عقاب، به معنای شجاعت و خوراک پاک		
رنگ	رنگ قرمز مظهر طلوع و غروب		
		دور تا دور فضای داخلی اوی و بر روی دیواره آن پوشیده شده از گلیم یا نقش‌ها و طرح‌های مختلف است. در سمت راست اوی میز بثورتلر، قوری، استکان و نعلبکی و بقیه ظروف شکستنی را می‌گذارند.	تصویر شماره ۱۴ - فضای داخل اوی (URL10)
نقش	مار گل، به معنای چای پای شتر		
رنگ	استفاده از رنگ‌های متنوع		
		مرکز اوی‌ها محل قرار گرفتن اجاق و آتش است. برای پوشاندن کف «اوی» از نمد مخصوصی به نام لاکچ اجاق باشی استفاده می‌کنند که به شکل مستطیل است و محل برافروختن آتش که در قسمت جنوبی اوی قرار دارد باز است.	تصویر شماره ۱۵ - فضای داخل اوی (URL11)
نقش	نماد جنگندگی و قدرت و چادر نشینی		
رنگ	رنگ قرمز تیره مظهر طلوع و غروب		

(نگارندگان، ۱۳۹۹)

